

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/76081>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

LIEFDELOZE WERELD — BERNARD STIEGLER OVER DE STRIJD OM DE GEEST IN HET HYPERINDUSTRIËLE TIJDPERK

PIETER LEMMENS

Op 27 maart 2002, omstreeks één uur middernacht na een uitgelopen vergadering, opent de 33-jarige Franse werkloze milieuactivist Richard Durn van af de toeschouwertribune het vuur op de leden van de gemeenteraad van Nanterre, een stad in de westelijke buitenwijk van Parijs. 8 personen sterven ter plekke, 19 anderen, waarvan er 14 zwaar gewond, moeten naar het ziekenhuis worden afgevoerd. Na te hebben bekend, pleegt Durn zelfmoord door zich uit een openstaand raam van het 4 verdiepingen hoog gesitueerde lokale politiebureau te storten. Enkele weken later, op 10 april, publiceert het Franse dagblad *Le Monde* enkele fragmenten uit zijn dagboek. Hierin verschijnt hij als een getormenteerde ziel die lijdt aan het gevoel niet werkelijk te *bestaan*, niet werkelijk deel te hebben aan het leven. Zijn bestaan ervaart hij als volstrekt betekenisloos, het enige wat hij in zichzelf aantreft is een immense leegte, een totale onverschilligheid. Om toch ten minste één keer in zijn leven het gevoel te hebben gehad *wé*rkelijk te bestaan, zo schrijft hij, zou het nodig zijn om een keer ‘iets kwaads uit te halen’, iets of iemand iets aan te doen. Een keer iets te doen dat werkelijk *verschil zou maken*. En vanuit zijn beleving kon dat ‘iets’ kennelijk alleen nog iets negatiefs zijn.

Hoewel weinigen daadwerkelijk tot een ge-welddadige actie als die van Richard Durn zullen overgaan, valt niet te ontkennen dat er zeer waarschijnlijk – ook in Nederland – genoeg individuen bestaan die net als Durn lijden aan soortgelijke gevoelens van existentiële leegte en zinloosheid. Ja, het is eerder aannemelijk dat we er allemaal in meerdere of mindere mate aan lijden, deels afhankelijk uiteraard van onze maatschappelijke positie en status. Volgens de Franse filosoof Bernard Stiegler althans, die het trieste geval van Durn prominent opvoert in een essay uit 2003 dat is opgedragen aan de gefrustreerde aanhangers van *Le Pens Front National* (getiteld *Aimer, s’aimer, nous aimer*), lijden alle individuen in de westerse cultuur op het moment, en wel collectief, aan het soort existentiële malaise dat de Parijzenaar Durn uiteindelijk heeft doen overgaan tot het vermoorden van enkele van zijn medemensen, van diegenen welteverstaan die representatief waren voor het collectief waartoe hij zichzelf niet meer voelde behoren. Dezelfde malaise ligt zijns inziens ook aan de basis van de uitbarstingen van zogenaamd ‘zinloos geweld’ in de verpauperde Parijse *banlieues* van jongeren wier bestaan geen enkele hoop of uitzicht meer biedt – en die door de autoriteiten nog slechts worden gezien als *canaille* (uitschot). Ze woedde ook in de psyche van Patricia en Emmanuel Cartier, die in de zomer van 2002 besloten hun beide kinderen te vermoorden met de hoop dat ze in een eventueel hiernamaals een beter leven zouden hebben dan hier; het gezin vertoefde iedere zaterdag in één van de vele kolossale *hypermarchés* in het Zuid-Franse stadje Saint-Maximin-la-Sainte-Baume en bracht de rest van de vrije tijd door met TV kijken of videogames spelen, elk afzonderlijk voor hun eigen beeldscherm.

Wij allen, zo constateert Stiegler, lijden aan een structureel gebrek aan eigenliefde en zelfwaardering ofwel aan wat hij met een aan Sigmund Freud ontleende uitdrukking *primaire narcisme* noemt, waaronder hij overigens niet, zoals Freud, de presexuele eigenliefde van het kind verstaat

en evenmin een pathologische preoccupatie met het ego, maar de volwassen liefde en respect voor zichzelf die een absolute voorwaarde vormt voor het überhaupt kunnen functioneren als een volwassen individu (alsook het kunnen respecteren van de ander). Niet alleen een individu echter, ook een volwassen samenleving kan slechts gedijen op voorwaarde van een ‘gezond’ collectief narcisme. Tegenwoordig, zo meent Stiegler, leven we in een samenleving die niet meer van zichzelf houdt maar die veeleer van zichzelf walgt.

Het *gezonde* narcisme is in onze tijd structureel noodlijdend geworden en de oorzaak hiervan is de systematische exploitatie van onze verlangens door een kapitalisme dat totaal is geworden en zich tot een *cultureel kapitalisme* (aldus Jeremy Rifkin) heeft ontwikkeld, dat de cultuur zelf in dienst heeft genomen ten behoeve van de economie. Deze ontwikkeling heeft geleid tot een verzieking van de samenleving, tot een *maladie du nous*. Een centrale rol hierin speelt volgens Stiegler het intussen globale netwerk van analoge en digitale informatie- en communicatietechnologieën – vooral radio, TV en Internet – dat hedentendage bijna exclusief in dienst staat van de kapitalistische economie en expliciet wordt ingezet om het verlangen en de aandacht van de individuen en collectieven te vangen en te kanaliseren in de richting van meer consumptie. Stiegler wil dit verschijnsel als filosoof niet alleen beschrijven en duiden, hij wil er ook de strijd mee aanbinden, strijd die volgens hem noodzakelijk is wil de westerse beschaving de dominante tendens van barbarisering, infantilisering en verdomming keren.

Bernard Stiegler (1952), die in eigen land inmiddels bekend staat als een van de meest originele filosofen van het moment maar in Nederland nog steeds weinig bekendheid geniet, heeft de techniek – in het bijzonder de informatie- en communicatietechniek (ICT, door hem als ‘geheugen’- ofwel ‘mnemotechniek’ aangeduid) – tot het centrale thema van zijn denken gemaakt. Meer precies geldt zijn interesse de cruciale rol van techniek (van het schrift via de boekdrukkunst tot aan de hedendaagse ICT) in de constitutie van het denken, een rol die door de traditionele filosofie steevast is miskend. Stiegler, een leerling van Derrida en sterk beïnvloed door zowel Husserl en Heidegger als Nietzsche en Freud, wil de filosofie uit haar ‘techniekvergetelheid’ wakker schudden en laten zien dat het denken, en wel van meet af aan, een technische basis heeft, dat wil zeggen wezenlijk afhankelijk is van en oorspronkelijk geconstitueerd wordt door technische ‘supplemen-ten’ c.q. ‘prothesen’. Wat filosofen de ‘wereld van de geest’ noemen is letterlijk ondenkbaar zonder (mnemo)techniek. De *condition humaine* überhaupt is volgens Stiegler slechts te begrijpen als *condition technique*. Wat wij als mensen – dat wil zeggen als denkende en handelende wezens – *kunnen* zijn wordt wezenlijk bepaald door de technieken waarmee we omringd zijn of anders gezegd door het technisch systeem waarbinnen we leven. Het is hoog tijd, – in ons hyperindustriële tijdperk van globalisering en digitalisering van de ‘technologieën van de geest’ (lees: de informatie- en communicatietechnologieën) – dat de filosofie zich bezig gaat houden met de techniek.

Het menselijk bewustzijn – aldus Stiegler in na-volging van Heidegger – is een wezenlijk temporeel en historisch fenomeen. Het is een proces dat hij met een uitdrukking van de Franse techniekfilosoof Gilbert Simondon (een andere belangrijke inspirator van zijn werk) aanduidt als psychische individuatie. Dit proces vindt plaats binnen en ten opzichte van een proces van collectieve individuatie (dat wil zeggen: de ontwikkeling van de samenleving): een ‘ik’ kan zich slechts individueren binnen en ten opzichte van een ‘wij’ en een ‘wij’ kan zich enkel individueren als wederzijdse individuatie van ‘ikken’. Beide individuatieprocessen echter, en dat is van cruciaal belang, kunnen slechts plaatsvinden binnen het kader van een technisch systeem dat fungeert als het pre-individuele milieu dat de verbinding tussen de afzonderlijke ‘ikken’ en het ‘wij’ pas mogelijk maakt. Psychische en collectieve individuatie wordt geconditioneerd door – de individuatie van – het technisch systeem, in het bijzonder het systeem van mnemotechnieken en -technologieën die Stiegler ook *retentionele dispositieven* of simpelweg technische geheugens noemt.

Nu bestaat het grote probleem van onze tijd erin dat het mnemotechnisch systeem, dat de symbolische orde draagt en als zodanig de ultieme conditie vormt voor de processen van psychische en collectieve individuatie (eenvoudiger uitgedrukt: het leven en samenleven van mensen), op massale wijze wordt onderworpen aan industriële exploitatie (door reclame en marketing en door wat Horkheimer en Adorno in het midden van de vorige eeuw al beschreven als de cultuurindustrie). Het is deze exploitatie van de technologieën van de geest door de kapitalistische economie, waardoor de articulatie van de individuen ten opzichte van het collectief steeds exclusiever de vorm aanneemt van consumptie, die verantwoordelijk is voor de diepgaande ‘symbolische misère’ waaraan onze decadente westerse democratieën volgens Stiegler lijden. Deze misère heeft hij tot thema gemaakt van een omvangrijke tweedelige studie getiteld *De la misère symbolique* (MS1 en MS2)¹, waar ik in dit artikel de aandacht op wil vestigen.

De focus van dit tweeluik is het esthetische in de meest brede zin van het woord, als het domein van het gevoel en de sensibele in zijn algemeenheid, waarvan Stiegler laat zien dat het onmiddellijk politiek relevant is. Het probleem van de politiek is immers wezenlijk het probleem van het samenzijn en samenleven met de ander en dat is slechts mogelijk op basis van een ‘samenvoelen’, van een gemeenschappelijke sensibele of *sensus communis*. Alleen deze maakt ook het gemeenschappelijke verlangen mogelijk dat een conditio sine qua non is voor de vitaliteit van een samenleving. Een politieke gemeenschap is op de eerste plaats een gevoelsgemeenschap. Net als Jacques Rancière is ook Stiegler van mening dat de politiek een wezenlijk esthetisch fenomeen is. Wat eerstgenoemde volgens hem echter over het hoofd lijkt te zien is dat zowel de individuele als de collectieve sensibele tegenwoordig systematisch wordt geëxploiteerd, en als zodanig geruïneerd, door reclame en marketing, aangezien het bewustzijn of beter het verlangen van de consument de belangrijkste koopwaar is geworden in het hedendaagse kapitalisme. Zo is een TV-zender tegenwoordig op de allereerste plaats een verkoper van ‘beschikbare breintijd’ (*du temps de cerveau disponible*), zoals de door Stiegler regelmatig geciteerde directeur van de Franse zender TF1 Patrick Le Lay het cynisch uitdrukt. ‘Uiteindelijk gaat het er om, Coca Cola zoveel mogelijk cola te laten verkopen’, zo verklaarde deze in 2004 in een interview in *Le Monde*. Het verlangen ofwel de libido – van ondernemers, investeerders, producenten en consumenten – is de eigenlijke motor van het kapitalisme en de controle daarover is om die reden de belangrijkste inzet geworden van het mondiale kapitaal, dat daartoe zoals gezegd beslag heeft gelegd op het (mnemo)technisch systeem dat de sociale verbanden in onze samenlevingen medieert en ook de voorwaarde vormt voor de symbolische uitwisseling.

Deze annexatie door het kapitaal van de technologieën van de geest (die tevens de technologieën van het gevoel zijn) vormt de eigenlijke basis van onze hedendaagse ‘controlesamenlevingen’ die de 19^e - en vroeg 20^e - eeuwse ‘disciplinesamenlevingen’ aflossen (zoals Deleuze heeft gesteld onder verwijzing naar Foucault). Waar het in de tegenwoordige controlesamenlevingen volgens Stiegler om gaat – en hoe dit precies in zijn werk gaat en überhaupt mogelijk is toont hij uitvoerig uitgaande van de fenomenologie van Husserl en de psychoanalyse van Freud – is de controle van de tijd en de aandacht van de bewustzijnen (en daarmee ook van het onbewuste) door de systematische modulatie van de bewustzijnsstroom via IC-technologieën, die als zodanig fungeren als controletechnologieën. Radio, film, TV en Internet bombarderen de consument tegenwoordig permanent met wat Stiegler ‘industriële geproduceerde temporele objecten’ noemt, dat wil zeggen objecten – zoals popsongs, films, reclamespots, podcasts, clips en videogames – waarvan het temporele verloop samenvalt met de temporele stroom van het bewustzijn dat die objecten percipieert/consumeert. Het bewustzijn ‘adopteert’ daarbij al percipiërende de tijd van zulke objecten en *wordt* daarmee als het ware die tijd. Massale consumptie van dergelijke, op grote schaal geproduceerde en gedistribueerde objecten (denk bijvoorbeeld aan Hollywood blockbusters of een uitzending van het WK voetbal op TV) maakt datgene mogelijk wat Stiegler de *hypersynchronisering* van de bewustzijnen noemt, dat wil zeggen de geleidelijke maar systematisch door de massamedia bedreven gelijkgeschakeling van de tijd van de individuele bewustzijnen met de *real time* van de kapitalistische industrie.

Dit proces van hypersynchronisering beoogt en bewerkstelligt een *particularisering* – in door de industrie bedienbare marktsegmenten – van de singuliere existenties waaruit het collectief bestaat. Dit resulteert uiteindelijk in de vernietiging van deze singulariteiten – dat wil zeggen van de singuliere verlangens van de individuen – en het volledig opgaan ervan in de anonieme stroom van een permanente en steeds meer tot verslaving wordende consumptie. Het produceert een mondiale kuddesamenleving van anonieme, uitsluitend nog door calculatieve marketingstrategieën bijeengehouden en daardoor uiterst fragiele ‘samenleving’ van hyperconsumenten, culminerend in die onbezonnen en steeds driftmatiger er op los spenderende ‘monster-internationale der eindverbruikers’ waarover de Duitse filosoof Peter Sloterdijk op vermakelijke wijze uitwijdt in zijn boek *Het kristalpaleis*, zonder overigens al te veel inzicht te tonen in de beslissende rol van de massamedia hierin.

De systematische sollicitatie van de verlangens, de sensibele, de affecten en de aandacht van de individuen door de massamedia leidt tot de uitputting van die verlangens, tot een verarming van de sensibele, tot een erosie van de affecten en tot een vernietiging van de aandacht. Stiegler wijst in deze context ook op de gestage toename van aandachtsstoornissen als ADD, ADHD en het zogeheten *cognitive overflow syndrom*, waar-bij hij overtuigend argumenteert dat de dominante ‘neurocentrische’ diagnose van deze fenomenen een fatale miskennis inhoudt van de eigenlijke oorzaken, die evident socio- en technopathologisch – en als zodanig politiconomisch – van aard zijn. De eigenlijke achtergrond hier vormt de met het neoliberalisme nagenoeg totalitair geworden economische wereldoorlog, een oorlog die steeds minder genade kent en waarin precies het esthetische – de sensibele – tot het belangrijkste strijdtonel is geworden. De mensheid is momenteel wereldwijd betrokken in een esthetische oorlogsvoering en ieders bewustzijn staat dagelijks bloot aan het esthetisch geweld van de alomtegenwoordige massamedia. Hiermee wordt de esthetische ervaring langzaam maar zeker vernietigd en vervangen door een esthetische conditionering. Deze is de oorzaak van de symbolische misère van onze tijd, die feitelijk neerkomt op een geestelijke *regressie*.

Het probleem in onze tijd is dat het mnemo-technisch milieu – het technisch milieu van de geest – volledig vervuild is geraakt en Stiegler aarzelt dan ook niet om te spreken van een ‘geestelijke milieucrisis’ (die minstens zo ernstig is als de ‘natuurlijke’ milieucrisis en die misschien wel de belangrijkste oorzaak is achter de laatste) en de noodzaak om een ‘ecologie van de geest’ te ontwikkelen die zich rekenschap geeft van het feit dat de menselijke geest – en elke geestelijke cultuur – slechts kan bestaan dankzij een technisch milieu dat die geest draagt en voedt. Ik kan er hier helaas niet uitvoerig op ingaan maar wat Stiegler in MS2 laat zien, uitgaande van Aristoteles, is dat bij de menselijke sensibele onderscheiden moet worden tussen een sensitieve en een intellectuele of waarlijk geestelijke modus. De eerstgenoemde modus deelt de mens met alle andere dieren, de tweede is uniek voor de mens maar heeft van zichzelf – als het ware ‘van nature’ – de neiging terug te vallen tot de sensitieve modus en slechts passief te blijven, dat wil zeggen, in zekere zin, op het ‘animale’ niveau te blijven hangen. Daadwerkelijk actief is de geest enkel in potentie en als zodanig altijd slechts tijdelijk, bij tussenpozen. Nu toont Stiegler dat de activiteit en activering van de geest bij de mens wezenlijk geconditioneerd wordt door het (mnemo)technisch milieu. Het huidige culturele kapitalisme nu, exploiteert dit milieu teneinde te kunnen profiteren van de inherente tendens – een soort natuurlijke ‘luiheid’ – van de menselijke geest tot regressie naar het ‘animale’ niveau. Het maakt de individuen tendentieel tot gedachteloze consumenten die op den duur alleen nog maar bezig zijn met de (instant) bevrediging van hun marktgedicteerde verlangens, tot wezens die bijgevolg alleen nog ‘subsisteren’ en niet meer werkelijk bestaan.

Stiegler is zoals gezegd van mening dat de filo-sofie de verplichting heeft om hiermee de strijd aan te gaan, op min of meer dezelfde wijze als ook Plato en Socrates in de 5^e eeuw voor Christus de strijd aangingen met de sofisten, die zich in hun tijd op soortgelijke wijze als de kapitalistische industrie nu, meester trachtten te maken van de nieuwste mnemotechnieken met het oog op controle van de bewustzijnen (en die nieuwste mnemotechniek was destijds het schrift en de inzet van de strijd de

logos). ‘Mijn boeken willen een strijd dienen’, zo schrijft Stiegler in een ‘waarschuwing aan de lezer’ voorafgaand aan MS2. De strijd waar hij op doelt is niets minder dan een strijd om de *geest*, om de verwezenlijking van een nieuwe geestelijke cultuur – een heuse ‘renaissance van de geest’ – in het hyperindustriële tijdperk. En de principiële tegenstander in deze strijd is het schaamteloze culturele en financiële kapitalisme dat elk besef van zijn grenzen uit het oog heeft verloren en tot een autodestructief systeem is geworden (dat zich op het moment uiteraard openlijk in een diepe crisis bevindt). Noodzakelijk is niets minder dan de uitvinding van een geheel nieuw industrieel model, een nieuwe industriële cultuur waarin de proletariserende oppositie tussen producenten en consumenten geleidelijk wordt opgeheven. Een eerste voorwaarde daartoe is dat de digitale controletechnologieën van het moment omgevormd worden tot individuatietechnologieën en daarmee tot waarachtige geestestechnologieën (Wikipedia, Youtube en blogs zijn hiervan voorboden). De wapens in de strijd om de geest zijn de nieuwe digitale mnemotechnologieën.

Concreet manifesteert Stieglers strijdvaardigheid zich tot nog toe voornamelijk in de oprichting, in 2005, van *Ars Industrialis* (<http://www.arsindustrialis.org/>), een internationale, in Parijs gevestigde organisatie die zich sterk maakt voor een nieuwe industriële politiek van de geestestechnologieën. Deze club pleit ook voor een ‘herbetovering van de wereld’ in de zin van een ‘reanimatie’ of ‘opstand’ van de geest tegen de ontwaarding en brutalisering ervan in een door de kapitalistische economie bevorderd ‘industriële populisme’ (zie: *Réenchanter le monde. La valeur esprit contre le populisme industriel*). Daarnaast heeft Stiegler tijdens de Franse verkiezingen van 2007 in een open brief aan het parlement de noodzaak aangekondigd van een strijd met de telecratie, die in zijn ogen de democratie dreigt te verdringen (zie: *La télécratie contre la démocratie. Lettre ouverte aux représentantes politiques*). Verder is hij intensief betrokken bij *Penser et repenser l'école*, een organisatie die zich bezighoudt met de hervorming van het Franse onderwijssysteem (<http://skhole.fr/>).

Wat men verder ook mag denken van zijn vaak nogal alarmistische diagnoses, hier presenteert zich in elk geval weer een denker met een duidelijk engagement, een denker die voorbij is aan het nihilisme en defeatisme van de postmodernen en die weer een fundamentele filosofische kritiek durft te leveren op ‘das Bestehende’ (Adorno), dit keer echter vrij van technofobie (die bijna-beroepsdeformatie van filosofen) en cultuurpessimisme. Een denker die de moderne technocultuur weliswaar uiterst kritisch beschouwt maar doorheen die kritiek juist mogelijkheden blootlegt voor een nieuwe renaissance van de geest (een zeer materieel begrepen geest uiteraard), die haar niet zoals de hedendaagse neohumanisten vanuit een conservatieve reflex aan banden wil leggen maar haar juist als aanleiding neemt voor het ontwikkelen van een nieuwe kritische filosofie, een *Nouvelle Critique* zoals hij zelf schrijft, die zich precies rekenschap geeft van de fundamentele techniciteit van het subject van de kritiek en die de digitale technologieën van de geest bepaalt als het nieuwe domein van die kritiek. Stiegler pleit voor niets minder dan een ‘nieuwe verlichting’, voor een herovering van de ‘mondigheid’ die we in onze hyperindustriële cultuur van controle over het denken en verlangen door de alomtegenwoordige ‘psychomacht’ van de cultuurindustrie hebben verloren. Waar het hem uiteindelijk om gaat is de vrijheid van de geest, en deze kan enkel en alleen worden veroverd *via* de nieuwe geestestechnologieën. ¶

EINDNOTEN

01. Bernard Stiegler, *De la misère symbolique 1. L'époque hyperindustriel* (Galilée, Parijs, 2004) en *De la misère symbolique 2. La catastrophe du sensible* (Galilée, Parijs, 2005)